



## આ છે આન્તોન પાવ્લોવિચ ચેખોવ

ચેખોવ – એક ઉત્કૃષ્ટ રશિયન સાહિત્યકાર. એક સદીથી જેમની સાહિત્યિક રચનાઓ વિશ્વભરમાં ચર્ચાતી રહી, વખણાતી રહી. ૨૯ જાન્યુઆરી, ૧૮૬૦માં એક સામાન્ય દુકાનદાર પરિવારમાં જન્મેલા ચેખોવનો અભ્યાસ તો રહ્યો મેડિકલ ક્ષેત્રમાં. એક ડોક્ટર રૂપે કારકિર્દી આરંભનાર આ માણસે પોતાના સમયના માનવસમાજની નાડ પણ બરાબર પારખી. ખેડૂતોનું કષ્ટભર્યું જીવન હોય કે નિર્વાસિત લોકોનું વેદનાભર્યું જીવન હોય, સામાજિક કુરિવાજો હોય કે સાવ સામાન્ય લોકોની અસામાન્ય પીડાની વાત હોય પણ એક વિશિષ્ટ એવી વ્યંગ્યાત્મક શૈલી થકી અનુભૂતિની સંવેદનાઓનું અંકન ટૂંકીવાર્તાઓ તથા નાટકોમાં કર્યું. જ્યાં પ્રેમચંદે ‘સંસારના સર્વશ્રેષ્ઠ કહાની લેખક’ રૂપે ચેખોવને બિરદાવ્યા છે ત્યાં ગુજરાતી સાહિત્યના શિરમોર કવિ શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ ‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’ નિમિત્તે એન્તોન પાવ્લોવિચ ચેખોવનું રેખાંકન આપ્યું છે – ‘ટોપીમાં સૂર્યકિરણોના પીંછાં’ રૂપે. તોલ્સતોયના જ કથનને શીર્ષક બનાવી ઉમાશંકરે ચેખોવને પુણ્યતિથિ નિમિત્તે શબ્દાંજલિ આપી છે. સુવિદિત છે, તત્કાલીન સમયમાં ઉમાશંકર જોશી ‘સંસ્કૃતિ’ શીર્ષક હેઠળ શિષ્ટ સામયિક ચલાવતા હતા. એથી તંત્રી તરીકે એમણે કોઈક મહાન વિભૂતિ કે સર્જકની જન્મશતાબ્દી ઉજવણીના પ્રસંગે, પારિતોષિક પ્રાપ્તિના પ્રસંગે, ષષ્ટિપૂર્તિ પ્રસંગે કે કોઈક સર્જકના અવસાન નિમિત્તે હોય.. એવાં અનેકોનેક પ્રસંગટાણે એક તંત્રીકાર્યના ભાગરૂપે શબ્દાંજલિ દ્વારા હૃદયસ્થ છબીઓને શબ્દસ્થ કરવાનો સફળ પુરુષાર્થ આદર્યો છે. આ નિમિત્તે જે કંઈ રેખાચિત્રો આપ્યાં તે મળે છે ‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’ ભાગ ૧-૨ રૂપે! ‘વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી’નું ગીત ગાનાર ઉમાશંકરને મન સમગ્ર વિશ્વ જ નીડ સમાન છે, વિશ્વના સમસ્ત માનવસમાજને પોતીકો ગણ્યો છે. એ રીતે જાણે એક સ્વજન રૂપે વૈશ્વિક સમુદાયનો ઉમંગભેર સ્વીકાર કરે છે. એટલે જ આ પુસ્તકોમાં કેવળ ગુજરાતી સર્જકોને જ નહીં પણ વૈશ્વિક ખૂણે વસેલા ઉમદા માનવોને પણ સ્થાન મળ્યું છે. આ તંત્રી સાર્વત્રિક ચેતનાનો સ્વીકાર કરનાર સર્જક છે અને એટલે જ અહીં કલાકીય માધ્યમ થકી સાત્વિક આનંદ અર્પનાર, માનવસેવાની સુગંધ ફેલાવનાર એવા કલાકારોને, શિલ્પકારોને, સેવાધારીઓને સહર્ષ આવકાર મળ્યો છે. નોંધનીય છે કે ‘સંસ્કૃતિ’ના તંત્રીની કલમે આલેખાયેલ વ્યક્તિચિત્રોમાં સાહિત્યકારોની સાથે સાથે કાર્ટૂનિસ્ટ, રાજકારણીઓ, ઇતિહાસકારો, અભિનેતાઓ, ચિત્રકારો કે વ્યાયામવીરોનો પણ સમાવેશ થયો છે.

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે રેખાચિત્રોનો સમાવેશ ટૂંકી વાર્તા, લલિત નિબંધ, શ્રદ્ધાંજલિ લેખ, સંસ્મરણ ઇત્યાદિ સ્વરૂપોની અંતર્ગત જ કરવામાં આવતો હતો. પણ જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ આ સ્વરૂપ વધુ ને વધુ દૃઢ તથા પૃષ્ઠ થતું જઈને પોતીકી ઓળખ મેળવી લે છે. એટલે માત્ર વ્યક્તિચિત્રો જ નહીં મનુષ્ય સિવાયના વિષયો પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં રેખાચિત્ર સ્વરૂપ અંતર્ગત પ્રગટે છે. એ જ રીતે, રેખાચિત્ર આલેખનમાં તાટસ્થ્ય, શૈલી જેવાં ગુણોની સાથે ચરિત્ર સાથે સર્જકના અંગત જીવનના સંસ્પર્શના તત્વને મહત્વનું ગણવાનું પણ એક વલણ દેખા દેતું હતું. પણ રેખાચિત્ર સ્વરૂપ જ્યારે વધુ મોકળાશભર્યું બને

છે, વિસ્તૃત બને છે ત્યારે એવાં રેખાચિત્રો પણ પ્રાપ્ત થાય છે જ્યાં નિરૂપિત ચરિત્રો રેખાચિત્રકારના સમકાલીન ન હોય. અલબત્ત એ પણ યાદ રાખવું ઘટે કે આરંભે લીલાવતી મુનશી રચિત ‘રેખાચિત્રો’માં પૌરાણિક તેમજ ઐતિહાસિક ચરિત્રરેખાઓ મળે જ છે. અર્થાત ‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’માં પણ સમકાલીન ન હોય અથવા તો સર્જકે પોતાની જીવનયાત્રા દરમ્યાન કદી ન જોયેલા, કદી ન મળેલા એવા વિદેશી મહાનુભાવોને પણ સ્થાન મળ્યું છે. સર્જક અને ચરિત્ર વચ્ચે કોઈ જ અંગત સંબંધ ન હોય અને છતાં ઉપલબ્ધ દસ્તાવેજ માહિતીના આધારે રેખાચિત્રનું આલેખન થયેલ છે. અહીં કોચે, રોમાં રોલાં, સમરસેટ મોમ, સેફરીન, આન્દ્રે જુદ, રોબર્ટ ફ્રેસ્ટ, એલિયટ, યુજીન ઓ’નીલ, ચાર્લી ચેપ્લિન, હેમિંગ્વે જેવી પ્રતિભાઓ સાથે છે રશિયન સાહિત્યકાર યેખોવ!

સ્વરૂપકીય દૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો રેખાચિત્ર એટલે કે સ્કેચમાં બહુધા વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરતી શબ્દરેખાઓ અંકિત હોય છે. આછા લસરકામાં માણસના બાહ્ય-ભીતરને ઉજાગર કરી આપવાનો એક સ્વયંભૂ પ્રયાસ હોય છે. પણ આ પુસ્તકમાં ‘વ્યક્તિ’ યેખોવ કરતા જે ઉપસે છે તે છે ‘સર્જક’ યેખોવ. સહજ છે કે વિદેશી વિભૂતિઓને પ્રત્યક્ષ ન મળી શકનાર ઉમાશંકરે બાહ્ય રૂપરંગનું ચિત્રણ ટાળ્યું હોય. એટલે બાહ્ય કરતા અહીં વ્યક્તિત્વની આંતરિક સમૃદ્ધિ દર્શાવાનો એક અભિગમ દેખાય છે, કહો કે જે-તે સર્જકના સર્જનકળાની ઊંચાઈ સુધી એક વિશિષ્ટ ગદ્યછટા દ્વારા ભાવકને લઈ જવાનો એક યત્ન દેખાય છે. એ રીતે અહીં યેખોવના સર્જત્વની રેખાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ટોપીમાં સૂર્યકિરણના પીંછાં’ શીર્ષક હેઠળ લખાયેલ આ રેખાંકનમાં કેવળ યેખોવ જ નહીં પણ યેખોવ નિમિત્તે મોપાસાં જેવા ઉમદા સર્જક પણ ઉજાગર થાય છે. બંને વાર્તાકારોને ઉજાગર કરવા માટે તુલનાવાદી અભિગમ દર્શાવ્યો છે તે રસપ્રદ બને છે.

“મોપાસાં અને યેખોવ ! બંને એકબીજાથી કેટલાં બધાં ભિન્ન કળાકારો! એક, બે અને ત્રીજા વાક્યે તો મોપાસાં કથાના મધ્ય પ્રવાહમાં લાવીને મૂકી દે છે. આડોઅવળો એક શબ્દ નહીં. સોંસરી લક્ષ્ય પ્રતિ શર ગતિ. આખી કૃતિ કેવી સંઘેડાઉતાર સુરેખ અને સપ્રમાણ હોય છે ! યેખોવ શાની વાત કરે છે તે જ પહેલા થોડી વાર વિચારમાં પડી જાયો. એ શબ્દના અર્થ કરતા પણ ધીમે ધીમે એ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ, એ અવાજમાં ધબકતી હુંફ, આ બધાની આત્મીયતાનું એવું શાંત વાતાવરણ જામી જાય છે કે તે તે પાત્રના જીવનના અમુક અંશનું જ નહીં, પણ એમની સમગ્ર ચેતનાપ્રવાહનું દર્શન અનાયાસે થઈ જાય.”

(‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’- ભાગ ૧, પૃ. ૨૧૨)

એક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં કે અન્ય ભાષાઓના સાહિત્યમાં વ્યક્તિચિત્રોનું આલેખન વિશેષ રૂપે થયેલ જોઈ શકાય છે. અલબત્ત ‘સહરાની ભવ્યતા’ કે ‘વિનોદની નજરે’ જેવાં પુસ્તકોમાં સમકાલીન કે પુરોગામી સાહિત્યકારોના રેખાચિત્રો મળે છે એ ખરું પણ અહીં ઉમાશંકર જોશીએ યેખોવના સર્જનનું રેખાચિત્ર આપ્યું છે તે નોંધનીય કહી શકાય. યેખોવનું સર્જન કેવું છે? યેખોવની વાર્તાકળામાંથી પસાર થઈએ છીએ ત્યારે વાચકની પ્રથમ અનુભૂતિ ક્ષણ કેવી છે તે અનુભૂતિની આહલાદકતા આ રેખાંકન નિમિત્તે પ્રાપ્ત થાય છે. એક વિદ્વાન સર્જક અને સજ્જ ભાવક રૂપે ઉમાશંકર જોશીને સર્જક મોપાસાંમાં એક પ્રકારનું નિષ્કુર તાટસ્થ્ય વર્તાય છે. જીવનના સુખદ કે પીડાદાયક અનુભવોને સાક્ષીભાવે જોનાર ‘સર્જક’ ચોક્કસ વિસ્મય જગાડી શકે. ઉમાશંકરને મોપાસાં એ રીતે નિરાળા લાગે છે કે કોઈ સર્જક આટલા સાક્ષી ભાવે કઈ રીતે આલેખન કરી શકે !

આખરે તો સમાજે સર્જકોને સંવેદનશીલતાની ‘મૂરત’ કહીને નવાજ્યા છે. પણ ચેખોવ? ઉમાશંકર જોશીને મોપાસાંની તુલનામાં ચેખોવમાં વધુ આત્મીયતા અનુભવાઈ છે. એક એક ઘટનાને જાણે કે પી જઈને આત્મસાત કરે છે. ચેખોવ સર્જનના પાત્ર સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવે છે. અલબત્ત બંનેના સર્જનમાં ચરિત્રોની નિયતિ અને જીવનવ્યથાનો સંસ્પર્શ ચોક્કસ સ્પર્શે છે. બસ, આલેખન શૈલી કઈ રીતે ભિન્ન પડે છે એનું અત્યંત સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અહીં ધ્યાનપાત્ર બને છે. ચેખોવની નિરૂપણ શૈલી વિષે નોંધતા ઉમાશંકર લખે છે:

“ચેખોવમાં, કહો કે વિધિના જ જેવી, અમોઘ આત્મીયતા છે. પાણી જે ભૂતળના એકેએક કોશને ભીંજવી પોતાનામાં અંતર્ગત કરી લે એમ ચેખોવનું વાત્સલ્ય એકેએક ઘટનાને આત્મવત કરી લે છે, તે તે ઘટનામાં રહેલ હાસ્ય, આંસુ, ખેદ, ઉલ્લાસ, નિર્વેદ એ સર્વ જાણે ચેખોવના પોતાના જ ન હોય.”

(‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’- ભાગ ૧ પૃ. ૨૧૨)

એક નાનકડી ઘટના નોંધીને ઉમાશંકરે અહીં ચેખોવની સર્જન વિશેની લક્ષ્યગામિતાની નોંધ લીધી છે. ઊંચા આકાશને આંબવાની આકાંક્ષામાં જોતા સર્જકની સર્જન પરત્વેની પ્રતિબદ્ધતાને પ્રગટ કરે છે. બેશક અહીં વ્યક્તિચિત્ર નથી. અહીં તો ઉમાશંકરે સર્જક ચેખોવનું રેખાચિત્ર અને તે પણ સર્જક મોપાસાં સાથેના તુલના અભિગમ દ્વારા રજૂ કર્યું છે. અહીં તોલ્સતોય સાથેનો એક સરસ પ્રસંગ નોંધે છે. નવા સાહિત્યકારો સાથે વાત કરતા તોલ્સતોય કોઈક ગંભીર વિષયની ચર્ચા કરી રહ્યા હતા પણ ચેખોવનું ધ્યાન ક્યાં એ ચર્ચામાં જ હતું? એ યુપયાપ આકાશ તરફ જોતા હતા. જ્યારે પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે ધીમા સવારે તેમણે માત્ર એટલું જ કહ્યું: “આ સૂર્યકિરણોને ટોપી ઉપર પીંછાંની જેમ કેમ ગોઠવી શકાય તે હું જોતો હતો.” સર્જકનું લક્ષ્ય શું છે? અથવા તો ચેખોવ સર્જકતાને કેટલી ગંભીર પ્રવૃત્તિ માને છે, કઈ પ્રતિબદ્ધતાથી લેખનકાર્ય કરે છે તે આ આકાશમાં જોવાની આ ક્રિયામાત્રથી મૂકાય છે. ટોપી પર સૂર્યકિરણોને પીંછાં રૂપે જોવાની ઝંખના રાખનાર આ સર્જક માટે ઉમાશંકર ‘મહત્વકાંક્ષી’ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે પણ તેથી વિપરીત અહીં તો વાસ્તવમાં સર્જકના ઉર્ધ્વગામી લક્ષ્યનું મૂલ્ય જ વધુ પમાય છે.

અહીં ચેખોવના સમકાલીન સર્જક મક્સીમ ગોર્કીએ લખેલું રેખાંકન પણ સમરણ કરવું રહ્યું. ઉમાશંકરે સર્જક ચેખોવનું રેખાંકન કર્યું છે જ્યારે ગોર્કીનો અભિગમ સર્જક કરતા વ્યક્તિલક્ષી રહ્યો છે. ને વળી ગોર્કી તો ચેખોવના સમકાલીન ! ને આમ છતાં ચેખોવના એવા પાસાં ઉજાગર કરે છે જે અંતરંગ હોય, જેનાથી ભાવક વધુ પરિચિત ન હોય. કદાચ એટલે જ મોટા ગજાના સર્જક ચેખોવની ભીતરના માણસને પામવામાં વધુ રસિકતા અનુભવાય છે. ચેખોવના મૃત્યુ દિવસોમાં ગોર્કીએ આપેલ રેખાચિત્ર જરા જુદી તરેહનું અનુભવાય છે જેમાં ચેખોવના આંતર-બાહ્ય બંને તત્વોનો પરિચય રેખાચિત્રના સ્વરૂપકીય આયોજનાથી દોરાયું છે. ચેખોવનો બાહ્ય દેખાવ કેવો છે? – સુંદર આંખો, ઊંડી નજર, મધુર મુદ્દ – દબાયેલો અવાજ, લમણે રમતી કરચલીઓ, પ્રબળ અને મોહક સ્મિત... ! ચેખોવ અહીં નિરંતર માનવતાવાદી અનુભવાય છે. ગોર્કી આરંભે તો એક સાક્ષી ભાવે ચેખોવને જુએ છે. રેખાચિત્રમાં નિરૂપિત એવા ચરિત્ર-ચેખોવની ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ સાથે થયેલી મુલાકાતો સંદર્ભે ભીતરના ઉમદા માણસને ઉભારતા જાય છે. ચેખોવ અને તેમના સર્જનને અથવા ચેખોવ અને રશિયન સમાજને ભિન્ન પાડી શકાય તેમ નથી. એટલે જ અનાયાસપણે વ્યક્તિહૃદયની સમાંતરે સમાજ અને સર્જન બંનેની વાત વણી લેવાઈ છે. ગોર્કી યાદ કરે છે અતીતમાં ચેખોવે પોતાને આપેલ નિમંત્રણની ઘટનાને.

એક નાનકડા ઘરમાં રહેતા ચેખોવમાં ઉત્તમ કેળવણીકારનો સંસ્પર્શ નિહાળતા ગોર્કીને વિસ્મય અનુભવાય છે. સમાજની ઉન્નતિને શિક્ષણ સાથે સીધો સંબંધ છે. અહીં ચેખોવ જે તરફ ધ્યાન દોરવા માંગે છે તે છે સર્વાંગી શિક્ષણ. જો ઇંટો કાચી હશે તો ઇમારતો ધસી પડશે એવી ભીતિની કલ્પના સહેલાઈથી કરી શકાય છે. એટલે જ ચેખોવ ગોર્કીને સતત ભલામણ કરતા રહે છે શિક્ષકોને મદદકર્તા બનવાની. મહત્વનું છે કે આજે જ્યાં શિક્ષણ આપનાર નવોદિત શિક્ષકોની સ્થિતિ દયનીય બની છે ત્યારે વર્ષો પૂર્વે ચેખોવે શિક્ષકના સન્માનની ચિંતા સેવી હતી, તેમના ગુજારાની ફિકર કરી દૃઢ જીકર કરી હતી:

“..લોકોને શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય - જેને સોંપવામાં આવે છે એવા માણસને માંડ પેટ ભરાય એટલો ટુકડો નીરી દેવાની વાત જ બેહૂદી છે. એવી હાલતને કોઈ રીતે સાંખી ન જ લેવાય કે જેમાં એ માણસને ચીથરેહાલ રહેવું પડતું હોય, ભેજવાળી ખંડેર જેવી નિશાળમાં ટાઢે થથરવું પડતું હોય, કાયમ શરદીના રોગી બનવું પડતું હોય, અને ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે ગળાનો સોજો, સંધિવા તથા ક્ષય જેવા સંખ્યાબંધ રોગોનું ઘર બની જવું પડતું હોય. એ તો આપણે માટે નામોશીની વાત છે ! આપણા શિક્ષકોને વરસમાં નવથી દસ મહિના અરણ્યવસી જોગી જેવું જીવન જીવવું પડે છે, તેમને વાત કરવા કોઈ માણસ મળતું નથી, તેઓ એકલતાને લીધે તેમ જ પુસ્તક કે આનંદવિનોદ વગર જડ જેવાં બની જાય છે. અને તેઓ મિત્રોને પોતાને ત્યાં મળવા બોલાવે તો લોકો તેમને અસંતોષી -ચાલાક માણસો તરફથી બેવકૂફોને દહેશતમાં નાંખી દેવા માટે વાપરવામાં આવતો મૂર્ખાઈભર્યો શબ્દ - ગણવા લાગે છે.. આ બધું ઘૃણાસ્પદ છે.. મહાન અને અત્યંત મહત્વનું કાર્ય કરતા માનવીઓની એક જાતની ઠેકડી છે. તમને ખબર છે, હું જ્યારે કોઈ શિક્ષકને મળું છું ત્યારે મને તેની હાજરીમાં ભારે અકળામણ થાય છે - તેના સંકોચને કારણે, તેના બેહાલ કપડાંને કારણે. મને એવી લાગણી થાય છે કે શિક્ષકની કંગાળ હાલત માટે જાણે હું જ કોઈ રીતે કસૂરવાર છું, હા, મને ખરેખર એવી લાગણી થાય છે !”

(આન્તોન ચેખોવ’ - લઘુનવલો અને નવલિકાઓ’પૃ. ૭)

આ છે સમાજ પરત્વેનું ચેખોવનું એક ઋણ ! કોઈપણ દેશના કેટલાં બૌદ્ધિકો આ પ્રકારની ચિંતા સેવતા હોય છે? ચેખોવ અહીં દીર્ઘ દૃષ્ટા લાગે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આખરે કોઈપણ દેશનો વિકાસ અને અડીખમ અસ્તિત્વ તે ત્રણ બાબતો પર નિર્ભર છે. શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય અને રક્ષણ. શિક્ષકો માટેની આ અપાર લાગણી એ રૂપે તાદાત્મ્ય બને છે કે શિક્ષકોની આ પ્રકારની અવદશા માટે પોતાને દોષી માને છે. દેશની સંરચનામાં પાયાનું યોગદાન આપનાર શિક્ષકોની આવી દુર્દશા પરત્વે અપાર અનુકંપા દેખાય છે. એટલે જ ચેખોવને મોટી મોટી વાતો કરીને આંજી નાખી દેવાનો પ્રયાસ કરનાર શિક્ષક (કે જેણે કડી પોતાની આલમ માટે આ પ્રકારનો વિચાર સુધ્યા નથી થયો) મુલાકાતને અંતે છોભીલો પડી જઈને અદભૂત સાદગી, નિખાલસતાના ચાહક અને આત્માને અનુસરનારા ચેખોવ સમક્ષ કબૂલે છે: “..મહાન માણસો સાવ સાદા હોય છે, બહેતર સમજતા હોય છે.. આવજો, હું તમને કદી નહીં ભૂલું.”

એક પ્રસંગે સરકારી વકીલ તેમની મુલાકાતે આવે છે ત્યારે હળવાશમાં કહે છે કે સરકારી વકીલો માછલીઓ પકડવાના શોખીન હોય છે ખાસ કરીને પર્ય માછલી પકડવાના. તો બીજા એક પ્રસંગે યુધ્ધના પરિણામ વિષે પૂછતી સ્ત્રીઓને પીંપરમીટની ખાટીમીઠી પસંદ છે કહીને છોભીલી પાડી દે છે. ‘ચેખોવની રીતે’ વાત કરનારી મહિલાને તેઓ ક્ષણમાં ઓળખી લે છે. એક રસપ્રદ વાત એ મળે છે કે જ્યાં એક માણસ બીજા માણસ સામે પોતાની સર્વોપરિતા સિદ્ધ કરવા મથે છે ત્યાં અજાણતા જ નિજ નૈસર્ગિક, સ્વાભાવિક મુદ્રા ભૂલી જઈને આયાસી મુદ્રા ધારણ કરી લે છે ત્યાં નિજ અસ્તિત્વનો છેદ ઉડે છે. આ રોગનું નામ છે મોર્બસ પ્રિત્વોરિયાલીસ અર્થાત ઢોંગપરાયણતાનો રોગ ! એટલે જ ચેખોવ જાણે આ તરફ લક્ષ્ય દોરતા ચેતવે છે. તે માને છે કે દરેક માણસે ‘પોતાની ભાષા’માં વાત કરવી જોઈએ. ઢોંગપરાયણતાનો રોગને ઓળખી જનારા ચેખોવ આવા દંભી આવરણ ધરાવતા લોકોથી દૂર રહ્યા હતા. ચેખોવની મુલાકાતે આવનારા આવા માણસો છેવટે ‘પોતીકાપણું’ મેળવીને પાછા વળે છે.

બેશક ચેખોવ એક એવા સર્જક હતા કે જેમને વિવેચકોએ પણ અઢળક માન સન્માન આપ્યું હતું એમની કૃતિઓને પ્રસંશી હતી આમ છતાં ચેખોવને તેમના માટે પણ જે લાગ્યું, જે અનુભવ્યું તે કહેવામાં સહેજ પણ કયાશ નથી રાખી. પચ્ચીસ પચ્ચીસ વર્ષ સુધી પોતાની કૃતિ વિષે લખાયેલ અવલોકનો વાંચ્યા પછી તેમણે વિવેચકોને ‘બગાઈ’ સાથે સરખાવ્યા છે. એવી બગાઈ કે કેટલીક વાર તે શાનો ગણગણાટ કરે છે તેની તેમને પણ ખબર હોતી નથી ! પચ્ચીસ વર્ષ સુધી નિરંતર પોતાની વાર્તાઓના અવલોકનો વાંચ્યા બાદ તેમને અનુભવ્યું હતું કે પોતાને ઉપયોગી થઈ પડે અથવા તો ઉત્તમ સલાહ આપી શકે એવું એકપણ અવલોકન તેમને ખપમાં લાગ્યું નથી. ગોર્કીએ આલેખેલ આ રેખાંકનના વિચારોના નિમિત્તે રશિયાનું રેખાચિત્ર પણ સુપેરે મળી રહે છે. સાથે જ અહીં જે અત્યંત રસપ્રદ નિરીક્ષણ બની રહે છે તે છે ચેખોવની ‘અસાધારણ’ શબ્દચત્રા સંદર્ભે. જ્યાં હજારો લોકો સાથે જનરલ કેલર પણ ચાલતા હતા અને સાથે વાગતું હતું લશ્કરી સંગીત. એક ક્ષણે આ સન્માન માટે ભાવુક બનેલા લોકો જ્યારે સત્ય જાણે છે કે આ સંગીત વાસ્તવમાં તો જનરલ કેલરના માનમાં વગાડાઈ રહ્યું હતું, ચેખોવ માટે નહીં ત્યારે મૃત્યુનું કારુણ્ય, મોતનો મલાજો ક્યાંય ચાલ્યા જઈને શરૂ થાય છે એક હાસ્ય. પાળેલાં જાનવરોની વાતો, ઘરની આસપાસની સુંદરતા અને સાજસજ્જાની વાતો..! એક મહાન સર્જકને અપાયેલ આ અંતિમ શ્રદ્ધાંજલિ. એટલે જ ગોર્કી લખે છે :

“તેમના શબને - કવિના શબને - કાલુ માછલીના ડબ્બામાં મૂકીને મોસ્કો મોકલવામાં આવ્યું હતું. ગાડીનો એ મેલો લીલો ડબ્બો મને પામરતાએ પોતાના થાકેલા દુશ્મન સામે કરેલા મોકળા વિજયી મલકાટ જેવો લાગે છે, અને ‘નિર્માલ્ય’ અખબારોમાં છપાયેલા અસંખ્ય સંસ્મરણો મને ખાલી દંભી શોક જેવા લાગે છે, પોતાના દુશ્મનના અવસાનથી છાની રીતે ખુશી માણતી એ જ પામરતાનો લાગણીશૂન્ય ગંધાતો શ્વાસ મને એ લખાણોની પાછળ વર્તાય છે.”

(આન્તોન ચેખોવ - લઘુનવલો અને નવલિકાઓ’, પૃ. ૨૮)

કહેવું રહ્યું, મક્સીમ ગોર્કીએ ભલે ઉમળકા ભરી અંજલિ આપી છે. પણ ઉપરોક્ત શબ્દોમાં એક પ્રકારે તો વક્તાનું જ દર્શન કરાવ્યું છે અને તે પણ ચેખોવ શૈલીમાં. આથી મોટી અંજલિ બીજી કઈ હોઈ શકે? જે સમાજની મૂળભૂત વૃત્તિઓને ઉઘાડી પાડીને ચેખોવના સર્જનમાં જે નિહિત હતું, જે પાત્રોના

કાર્યવેગ રૂપે દૃષ્ટે પડતું હતું તે જ શૈલીથી અહીં તેની શબ્દચત્રાનું વર્ણન નિરૂપાયું છે! ચેખોવે ક્યારેક સમાજની કુરતાને કે માનવોના અહંભાવને ઉપહાસી નાંખ્યો છે, તેના આવા ડંખ પાછળ પણ એક પ્રકારનું કારુણ્ય જ દેખાય છે. રશિયન જીવનવ્યવસ્થાને, જીવન જીવતી પ્રજાને તથા તેની માનસિકતાને વાર્તાકલા તથા નાટ્યકલા દ્વારા જે આકારસૌષ્ઠવ દ્વારા ઉભાર્યા તે જોતા આ કલાકાર પ્રતિ માન ઉપજે એ સહજ છે. માનવીય મનના ઊંડાણમાં જવાની, માનવીય ગૌરવ તથા સ્વભાવગત શિથિલતાઓને ઓળખવાની તથા તેને સમભાવપૂર્વક નિહાળવાની વૃત્તિ એક જ નોખા સર્જકત્વને પ્રગટાવે છે. વાસ્તવમાં મહાન સર્જક પણ એ જ છે કે જેને મન જીવન મહાન છે, જેને મન સંધારણમાં સાધારણ માણસ મહાન છે. અંતે ચેખોવના જ શબ્દો નોંધીએ : “મહાન માણસો સાવ સાદા હોય છે, બહેતર સમજતા હોય છે..” આ જ છે આન્તોન ચેખોવ !

### સંદર્ભ સૂચિ

- I. ‘આન્તોન ચેખોવ’ - લઘુનવલો અને નવલિકાઓ’, અનુ. અતુલ સવાણી, પ્રગતી પ્રકાશન, આ. વર્ષ ૧૯૭૯, મોસ્કો ભૂમિકા: આન્તોન ચેખોવ – મક્સીમ ગોર્કી. પૃ. ૫
- II. ‘ચેખોવની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’, સં:અનુ. જયંત પાઠક : રમણ પાઠક શબ્દલોક પ્રકાશન, ત્રીજું પુન:મુદ્રણ ૨૦૧૧
- III. ‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’, ઉમાશંકર જોશી, પ્ર. આ. ૧૯૭૭ પુન:મુદ્રણ ૨૦૦૫

\*\*\*\*\*

ડૉ.પન્ના ત્રિવેદી

આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

ગુજરાતી વિભાગ

વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી